

Elçin Mehraliyev

19 noyabr 2016

WWW.KASPI.AZ

MÜNASİBƏT 20

Əli Rza Xələfli müasir ədəbiyyatımızın və mətbuatımızın səylə, aramsız yazıb-yaradan, ən məhsuldar nümayəndələrindən biridir. İstedadlı və zəhmətkeş yazarın ədəbi ictimaiyyətə növbəti töhfəsi - "Tənqidçinin Azərbaycançılıq ideali" adlı kitabı (2016) da onun yaradıcılıq amalına sadıq qaldığını təsdiq edir. Portret cizgilərdən və monoqrafik araşdırmalardan ibarət olan bu əsər filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Təyyar Salamoğlunun həyat və yaradıcılığında bəhs edib şəxsiyyəti ilə elmi fəaliyyətinin, əməli ilə nəzəri fikirlərinin bütövlüyünü nümayiş etdirsə də, bu əsasda insan - zaman - cəmiyyət problemini qabardır, başqa sözlə desək, bir alimin ömür və elmi fəaliyyət yolunu tədqiq vasitəsi ilə milli məfkurəli yaradıcı insan və cəmiyyət münasibətlərinin özünəməxsusluqlarını üzə çıxardır; həyatın reallıqlarını və elmin, sənətin inkişaf qanunauyğunluqlarını bir-biri ilə vəhdətdə, bütöv sistem kimi təqdim edir.

sun milli-psixoloji durumunu və yad təsirlərdən özünümühafizə gücünü əks etdirən, milli koloritlə dolğun əsərlər (Mirzə Ələkbər Sabir, Əhməd Cavad, İsmayıl Şıxlı, İsa Hüseynov, Fərman Kərimzadə və başqalarının yaradıcılığı) sövqitəbii özünə cəzb etdiyi kimi, Ə.R.Xələfli də ədəbi-elmi yaradıcılıqda həmin ideya xəttinin yeni rakursdan izlənməsi, bədii materialın ənənəvi təhlil və qiymətləndirmə çərçivəsindən çıxıb daha dərinə və daha obyektiv surətdə dəyərləndirilməsi meyli, konkret halda T.Salamoğlunun problemə özünəməxsus baxış bucağından nüfuz etmək bacarığı diqqəti cəlb edir. Onların əqidə dostluğunun əsasında da məhz bir azərbaycançı kimi milli qürur hissi, fikir və əməl birliyi dayanır. Hər ikisində müasirlik duyğusu güclüdür, cəmiyyətdə gedən hadisə və proseslərə qarşı həssasdırlar, ədəbi-ictimai müzakirələrin fəal iştirakçısıdırlar.

terindən, azərbaycanşünas alim mövqeyindən qaynaqlanır. Ə.R.Xələfli tədqiqata cəlb edib əhatəli surətdə təhlil etdiyi - tənqidçi-alimin son illərdə yazdığı "İsmayıl Şıxlının bədii nəsrini", "Qarlı aşırım"dan keçən yollar" və "M.Ə.Sabirin milli intibah ideali" əsərlərini - eyni idealdan şöhlənən ədəbi trilogiya hesab edir. Araşdırıcıya görə, bu əsərləri bir-birinə bağlayan əlamətlər, əlaqələr, mahiyyət, məzmun davamlılığı, obyektə yanaşma tərzini və s. çoxdur. Və hər üç əsərdən professor Təyyar Salamoğlunun azərbaycançılıq ideali qızıl xətlə keçir. Kitabda aparılan təhlillərdən belə bir qənaət əldə edilir ki, T.Salamoğlu İ.Şıxlının "Dəli Kür" romanını tarixi-məişət romanı çərçivəsində qiymətləndirmə ənənəvilikindən tamamilə çıxararaq sosial-siyasi mahiyyətini - milli varlıq uğrunda mübarizə, antimüstəmləkə ruhunu ifadə edən və bu ruhun aparıcı qəhrəmanında - Cahandar ağada gerçəkləşən məzmununu

si ilə salır. Ə.R.Xələfli əsərin "Tənqidçinin azərbaycançılıq həqiqətləri" adlandırdığı ikinci hissəsində təəssüf hissi ilə bildirir ki, sovet dönmində "Qarlı aşırım" inqilaba münasibət müstəvisində təhlil edilir, qəhrəmanın millilik keyfiyyətləri onun sinfi təbiətinin xarakterinə görə dəyərləndirilirdi. T.Salamoğlu isə "Qarlı aşırım"dan keçən yollar" əsəri ilə bu cür birtərəfli yanaşma tərzini rədd edir, bütöv bir mərhələnin mahiyyətini özündə ehtiva edən düşüncə yükünü ədəbi-fəlsəfi qənaətləri həzm edibilmək imkanında olan müasir oxucunun hüzuruna gətirir. Əsərdə Kərbalayı İsmayıl - Qəmlo - Abasqulu bəy münasibətlərindəki hissi-psixoloji məqamlar incəliklə çözümlər və tədqiqatçı düşüncələri ilə çulğadır. "Alimin obrazın təbiətinə varmaq, insan psixologiyasının dərinliklərinə enmək gücü oxucuda vəcd duyğuları yaradır. O, mürəkkəb insan təbiətinin sirlərini məntiqi qırılmazlığı ilə müşayiət olunan düşüncələrlə bir araya gətirir. Sanki tədqiqatçı obrazın qabağında dayanıb onu daşlamağa hazır olanlara öz qəlbini göstərir". Bu fikrin arxasında, əlbəttə ki, ilk növbədə ədəbi-tənqidin Kərbalayı İsmayıl və Abasqulu bəy obrazlarına birtərəfli münasibəti məsələsi dayanır. Bu obrazlar, bir-birlərinə qarşı qoyulsalar da, milli varlığın daşıyıcısı, milli ruhun ifadəçisidirlər. T.Salamoğlu açıqlayır ki, Cahandar ağa kimi Kərbalayı İsmayıl da ölümə məhkumluğun yox, ölümə məhkum edilmənin aqibətini yaşayır. "Qarlı aşırım"da Kərbalayının tale yolu Sovet hökumətinin gəlişi ilə milli varlığın düşür olduğu böyük fəlakəti simvollaşdırır. Abasqulu bəyin öz torpaqlarını, var-dövlətini, bacarıq və qabiliyyətini, hətta öz canını Sovet hökuməti yolunda qoymasında heç kimə etiraf olunmayan, heç vaxt dilə gətirilməyən bir amal var: el-obanı qorumaq, onun namusuna sahib çıxmaq! Bu kimi fikirlərin mahiyyətinə varan Ə.R.Xələfli qəhrəmanların xarakterinin sinfi mənafe deyil, məhz milli məlik, milli məfkurə müstəvisində işlənməsi (sənətkar tərəfindən) və təhlili (tədqiqatçı tərəfindən) mövqeyini təqdir edir.

ƏQİDƏ DOSTLUĞU

Bu əsər professor T.Salamoğlunun şəxsiyyəti və yaradıcılığında bəhs edən ilk və həm də kifayət qədər sanballı tədqiqat əsəridir. Ə.R.Xələfli bu kitabında ədəbiyyatın müxtəlif problemləri ilə məşğul olan, ədəbi prosesi həssaslıqla izləyən, xüsusən də, bədii nəsrimizin inkişaf xüsusiyyətlərini intensiv surətdə öyrənib şərh edən bu ədəbiyyatşünas-tənqidçinin araşdırmalarını tədqiq edir, mahiyyətinə varır, bu yolla "yaradıcı insan və cəmiyyət", "ədəbiyyat və mədəni dəyərlərimiz", "tarixi həqiqətlərin bədii həqiqətə çevrilməsi və ədəbi tənqid" problemləri ətrafında fikir və düşüncələrini bölüşür. Əsərdəki mühakimə və problem vüsəti, maraqlı təhlil və qənaətlər diqqəti cəlb edir, oxucunu düşündürür.

Məlumdur ki, azərbaycançılıq - əsas ideya mənbəyi milli iftixar və vətənpəşlik olan, milli birliyə səsləyən, milli bütövlüklə yanaşı, bəşəri dəyərləri özündə ehtiva edən ümummilli məfkurədir, hüquqi-demokratik dövlətin daşıyıcısı olan Azərbaycan xalqının dövlətçilik ideologiyasının ana xəttidir. O da məlumdur ki, milli ideologiyanın formalaşmasında mədəniyyətin, o cümlədən ədəbiyyatın rolu danılmazdır. Nəzərə alsaq ki, istər alimin, istərsə də sənətkarın yaradıcılığı həm də onların arzu və istəyini, məqsəd və amalını əks etdirən güzgüdür, onda, həm müəllifin (Əli Rza Xələflinin), həm də qəhrəmanın (Təyyar Salamoğlunun) yaradıcılığında bu ana xəttin daim izləndiyini müşahidə edirik. Bu baxımdan, professor T.Salamoğlunun ədəbiyyatın təkamül prosesində Azərbaycançılıq ideya xəttinin inkişaf xüsusiyyətlərini izləməyə xüsusi önəm verməsi və eləcə də Ə.R.Xələflinin T.Salamoğlu yaradıcılığında həmin ideya xəttini araşdırma xüsusiyyətlərini şübhəyə öyrənməsi, şərh etməsi təbii və qanunauyğun görünür. Tənqidçi-ədəbiyyatşünası öz əsərlərində, ictimai-siyasi kateqoriyalarda etno-

Müəllif T.Salamoğlu şəxsiyyətdən bəhs edərkən onu həm elmi yaradıcılığında, həm də şəxsi həyatında məsuliyyətli, cəmiyyətlə, insanlarla ünsiyyətə, fikir mübadiləsinə meyli, obyektiv, mövqeyindən çəkinməyən, polemik, cəsarətli insan kimi dəyərləndirir. Qeyd edir ki, o bir tənqidçi kimi "Azərbaycan ədəbiyyatı: mübahisələr, həqiqətlər" adlı açıq bir polemika meydanı yaradıb. Onun "Romanı inkardan nihilizmə qədər", "Romanın, yoxsa tənqidi mühakimənin yoxsulluğu" əsərləri müasir ədəbi-tənqidimizdə sözbə, ədəbi fakta yeni yanaşma, yeni təfəkkür münasibəti gətirməkdən başqa dərin fikir laylarını qaldırmaq uğrunda savaşa ruhu da gətirmişdir. "...qaldırıldığı bir çox problemlərdə nəinki birincidir, hətta hələlik təkdir... 80-ci illərin ədəbi mənzərəsində "estetik düşüncənin dinamikliyi, tənqidi düşüncənin statikliyi" Təyyar Salamoğlunun cəsarəti ilə yeni nəsilə göz açıldığı bəxş edəcək gücdə gündəmə gəlib".

Müəllif bu və ya bu kimi mülahizələri ilə tənqidçi-ədəbiyyatşünasın yalnız hansısa konkret ədəbi materiala deyil, ümumiyyətlə, milli sərəvətimiz olan ədəbiyyatımıza yeni meyarlarla yanaşma problemini önə çəkir, müasir ədəbi tənqidin yalnız cari ədəbi prosesi deyil, müstəqilliyə qədərki ədəbiyyatımızı da saf-çürük etmək, milli varlığın tarixi taleyini ədəbi düşüncə istiqamətində diqqətlə izləmək vəzifəsini qabardır, bunsuz bütönlükdə ədəbiyyatımızın tarixi inkişafı haqqında tam və aydın təsəvvür əldə etməyin mümkün olmadığını vurğulayır. Müəllif göstərir ki, T.Salamoğlu məhz bu iki istiqamətdə yaradıcı fəallığı ilə sovet rejiminin tələblərinə, ona xidmət edən "sosializm yaradıcılıq metodunun" şüarlarına uyub bədii əsərin ideya-məzmun mahiyyətini təhrif edən, yazıçı idealını saxtalaşdıran bir çox tənqidçi, nəzəriyyəçi və estetiklərə yanlış görüşlərini alt-üst edir ki, bu cəsarət və prinsipiallıq da onun ziyalı xarak-

qabardır. Cahandar ağanın ölümünü "mülkədarlığın ölümə məhkumluğu"nun nəticəsi hesab edən ədəbiyyatşünaslıq qənaətlərini qəbul etmir. Qəhrəmanın "ölümə məhkum edilmə" (müstəmləkə rejimi ilə barışmadığı üçün) aqibətini yaşadığına təhlillərinin məntiqi ilə bizi inandırır.

"Kişilik" bir anlayış kimi türkən mədəni mühitində örnək, əxlaqi anlayışdır. Cahandar ağa bu kultun - kişilik kultunun daşıyıcısıdır. O, cismən ölümə məhkum edilərsə də, öləri deyil. T.Salamoğlu özünəməxsus sərrastlıqla bu fikri belə ifadə edir: "Xarakter millidirsə, deməli, o, yaşadır, heç vaxt ölümə məhkum ola bilməz. Yox, əgər ölümə məhkumdu, onda milli deyil". Alim də, sənətkar da eyni məxrəcə gəlir: məhkum olmaq başqa, məhkum edilmək bir başqadır; birinci anlayış zəiflik və məğlubiyəti, sonu, yoxluğu, ikinci anlayış isə mübarizə və dönməzliyi, yaşarlılığı və inkişafı ehtiva edir.

Müəllif, eləcə də, tədqiqatçının İ.Şıxlının "Ölən dünyam" romanını milli varlığın özünəhifzətmə, özünüqoruma və bu yolda baş verən hadisələrdə olum-ölüm savaqlarını inikas edən bir əsər kimi tədqiq etməsini təqdir edir. Qeyd edir ki, yazıçı bu əsəri ilə cəmiyyəti cılızlaşdıran, insanların içindən sınımasına aparan hadisələrin kökünü açmağa çalışır. Yazıçı milli tarixi varlığın simvolları kimi təqdim etdiyi obrazları bədii təsvirin mərkəzində saxladıqı kimi, tənqidçiarəşdirici T.Salamoğlu da təhlillərində onlara daha əhatəli yer ayırır və əsas diqqəti verəcəyi məqamlara işığı həmin obrazların vasitə-

"Tənqidçinin azərbaycançılıq ideali" kitabının üçüncü hissəsi "Millətə sevdalı Sabir", yaxud "Sabirin milli intibah ideali" adlanır.

Müəllif qeyd edir ki, T.Salamoğlu milli ruhu və varlığı ilə bağlı olduğu Sabiri şair və millət, şair və onun vətəndaşlıq vəzifələri kontekstindən araşdırır; Sabirin inqilabçı obrazının yaradılmasına cəhd edən sovet ədəbiyyatşünaslığının səhv mövqeyini elə Sabirin özünə əsaslanmaqla göstərir; təsdiq edir ki, o, kütləni inqilabi mübarizəyə səsləməyirdi, Sabir şüurda inqilabdan danışır: "Sabirin estetik düşüncəsində ölümə məhkum olan milli-sosial təbəqə yoxdur. Sabir yenidən yaranmaqda olan burjuva münasibətləri zəminində meydana çıxan sosial təbəqə və zümrələri milli birlik uğrunda mübarizəyə səsləyir. Sabir satirası maarifçi dünyagörüşünün ifadəsi olaraq öz üzərinə milli şüurun formalaşdırılması vəzifəsini götürür. Bu funksiya onun cəmiyyətin bütöv təbəqə və zümrələrinin həyatını bədii təhlil predmetinə çevirməsini qaçılmaz edir" və s. kimi qənaətlərini bölüşür və bu cür polemik düşüncələri ilə Sabirin sevdalısı olduğu millətin bugünkü birliyinə qorumaq istəyir, səadət və tərəqqisini arzulayır.